RECENZII

Vasileios Marinis, *Death And the Afterlife in Byzantium. The Fate of the Soul in Theology, Liturgy, and Art*, Cambridge University Press, New York, 2017, 202 p.

Vasileios Marinis, profesor de Artă și arhitectură creștină la Yale Divinity School, își propune să investigheze modul în care bizantinii înțelegeau viața după moarte. În *Death And The Afterlife In Byzantium. The Fate Of The Soul In Theology, Liturgy, And Art*, [Moartea și viața după moarte în Bizanț. Soarta sufletului în teologie, liturghie și artă] Marinis se concentrează pe fenomenele ce însoțesc judecata provizorie sau particulară și pe „starea intermediară” a sufletelor, adică perioada de la moarte până la Judecata de

Apoi. Deși cartea abordează și precedentele din literatura evreiască și primele texte creștine, ea se concentrează în mare măsură pe creștinismul bizantin din secolul al IX-lea până în veacul al XV-lea.

Lucrarea este destinată în primul rând unui public specializat - și anume studenților și cercetătorilor în arta și teologia bizantină; cu toate acestea, proza clară a lui Marinis face această carte accesibilă unui public mai larg. Până la urmă, toți oamenii dau piept cu fenomenul morții. După cum chiar autorul observă, „soarta sufletului după moarte este încă pentru mulți un subiect de o însemnătate majoră” (p. 133).

Autorul își propune să răspundă următoarelor întrebări: Cum și, la fel de important, de cine sunt atribuite sufletelor locurile lor provizorii, preum și chinurilor sau desfătărilor ce le însoțesc? Această decizie este definitivă sau revocabilă? Cum ajunge sufletul la repartizarea sa interimară? Sunt aceste locații fizice, stări spirituale sau ambele? Cum arată? Care este scopul rugăciunii pentru morți? Mai pe scurt, ce credeau bizantinii că se întâmplă cu sufletul după moarte și până la învierea de obște și Judecata de Apoi?

Potrivit lui Vasileios Marinis, o abordare sistematică a acestui subiect a avut loc doar cu prilejul Conciliului de la Ferrara-Florența (1438–1439), ca răspuns la discuțiile ortodocșilor cu latinii despre purgatoriu și datorită eforturilor unuia dintre învățații delegați greci, Sfântul Marcu al Efesului (†1444). Elementele de ansamblu ale cărții ne indică un posibil motiv pentru apariția relativ târzie a acestei sistematizări.

Ilustrată cu 38 de imagini, cartea este organizată în două părți. Prima, numită „Theologies” [„Teologii”] (de notat pluralul folosit), urmărește subiecte legate de starea intermediară, plecând de la apocrifele evreiești (*1 Enoh*, *Apocalipsa lui Țefania*), ce au influențat concepțiile creștine timpurii, până la articulații din ce în ce mai sistematice și detaliate din perioada bizantină mijlocie, culminând apoi cu contextul unic al Sinodului de la Ferrara-Florența – o încercare de reconciliere între Biserica latină și greacă. Sursele lui Marinis includ vieți ale sfinților, tratate teologice, texte apocrife, fresce, mozaicuri și anluminurile. În această primă parte se propune un model cronologic, cu narațiuni diverse ce apar în Antichitatea târzie (cap. 2), în urma sintezei apocrifelor evreiești și creștine (cap. 1). Marinis susține în capitoul

3 că încercările de sistematizare și enciclopedism au început în secolele IX-X, așa cum rezultă din relatările detaliate ale judecății provizorii și ale vizitelor raiului și iadului din textele hagiografice, ca de exemplu, viețile lui Vasile cel Tânăr¹ și Andrei cel nebun pentru Hristos din veacul al X-lea. După aceasta, când sursele literare (cu unele excepții notabile, cum ar fi poemul din secolul al XI-lea cunoscut sub numele de „Dioptra”) au încetat să mai fie produse într-o cantitate atât de mare, Marinis apelează la dovezi vizuale, inclusiv manuscrise și picturi de perete, toate analizate în capitolul 4. Despre sursele sale vizuale, Marinis notează, pe bună dreptate, (și aici se întrevade spiritul fin de observație al autorului) că „ele nu sunt simple ilustrații ale cuvântului scris. Mai degrabă, ele interpretează și comentează semnificația textului și adesea transmit puncte teologice subtile care necesită o angajare temeinică din partea privitorului” (p. 5 și p. 72-73). Este semnificativ în acest sens faptul că în scenele care zugrăvesc iadul ca peșteră sufletul este întotdeauna lângă, dar nu într-un foc (p. 60), invocând o stare intermediară în care doar se pregustă viitoarele pedepse. Fiecare redare artistică, oricât de simplă, implică un proces de editare: „O compoziție implică un proces de incluziune și omisiune; ceea ce este descris și ceea ce este lăsat deoparte are o mare semnificație” (p. 49). Diversele idei și imagini cu privire la viața de apoi adună viziuni diferite, uneori contradictorii (judecata pe patul de moarte, prezența îngerilor și a demonilor la momentul ieșirii sufletului din trup, trecerea prin vămile văzduhului, cântărirea faptelor din timpul vieții, judecata în fața tronului lui Hristos, vederea locașurilor paradisiace și a celor din iad, iadul ca peșteră, intervenția sfinților, etc.), iar persistența lor se datorează potențialului lor didactic. Primii autori creștini au dorit să picteze o imagine a vieții de apoi atât de înspăimântătoare încât să-și inspire publicul să se pocăiască și să se dedice unei vieți virtuoză. Neîngrădiți de hotărâri sinodale și cu puține îndrumări din Scriptură, ei au putut selecta și alege

¹ Semnalăm traducerea inedită a acestui text în limba română: *Viața Sfântului Vasile cel Nou: Vămile văzduhului și vederea Înfricoșătoarei judecăți*, trad. Laura Enache, introd. Petre Guran, note, bibliografie, indici Pr. Dragoș Bahrim, col. „Teologie bizantină”, 2, Iași, Edit. Doxologia, 2020.

orice poveste potrivită scopului lor. Din aceleași motive, s-au simțit liberi să adauge, să scoată și să îmbine elemente din diferite tradiții, sau chiar să le ignore cu totul, pentru a crea viziunea vieții de apoi pe care au considerat-o cea mai eficientă.

Capitolul 5 vorbește de sistematizarea teologică a subiectului, ce se datorează în covârșitoare parte Sfântului Marcu al Efesului. El reafirmă credința bizantină că nici cei dreپți, nici păcătoșii nu își primesc răsplata pe deplin înainte de Judecata de Apoi. Fiecare se găsește la locul potrivit. Cei dreپți se află împreună cu îngerii lângă Dumnezeu în paradisul din care Adam a fost izgonit. Ocazional, ei locuiesc printre noi în bisericile ridicate în cinstea lor. Ei ascultă pe cei care îi cheamă, mijlocesc la Dumnezeu în numele lor și fac minuni prin moaștele lor. Păcătoșii, pe de altă parte, se află într-o stare de suferință și tristețe inconsolabilă. Sunt ca aceia care au fost condamnați, așteptând decizia judecătorului și prevăd torturile viitoare. Pedepsa lor este internă deoarece aceste suflete suferă de tristețe, rușine conștientă și remușcare, din cauză că sunt închise și se află în întuneric, precum și din cauza incertitudinii cu privire la viitor; de asemenea, suferă din cauza amânării vederii fericite. Chiar dacă unele texte menționează focul, explică Sfântul Marcu, ele o fac în mod alegoric. El afirmă că Euharistia și alte slujbe sunt aduse în numele tuturor celor care „au adormit în credință” (*ὁπὲρ πάντων... τῶν ἐν πίστει κεκοιμημένων*) (p. 77), și chiar și pentru cei mai răi dintre păcătoși, fiind benefice pentru toți. Sufletele din iad primesc oarecare alinare și chiar izbăvire totală din acel loc. Eliberarea, totuși, se poate întâmpla numai celor pe care Marcu îi numește „οἱ μέσοι” (lit. „cei de mijloc”), oameni ale căror păcate sunt foarte puține sau minore. Sufletele care urmează să rămână în iad primesc doar alinare și nădejde pentru o eventuală mântuire. Sfântul Marcu pare să creadă că majoritatea oamenilor intră în categoria „celor de mijloc”. Ei sunt cei care au murit după ce au comis păcate minore pentru care nu s-au pocăit. Aceștia se pot muta în paradis prin slujbele liturgice și actele de milostenie făcute în numele lor.

A doua parte a cărții, intitulată „Liturgies” [„Slujbe”], investighează expresiile judecății particulare și starea intermediară în riturile funerare și comemorative, rugăciunile pentru muribunzi și

pomenirea morților la Sfânta Liturghie. Aici Marinis notează că aceste surse, ce subliniază rolul lui Hristos de judecător, diferă foarte mult de sursele non-liturgice, deoarece slujbele au o funcție specială și se bazează în primul rând pe texte biblice (p. 83-84). În capitolul 6, despre rânduielele funerare, Marinis arată că este prevăzută o viziune mult mai simplă a trecerii sufletului de la patul de moarte la judecata provizorie decât cea găsită în textele non-liturgice (în special hagiografice). Demonii și vămile văzduhului nu joacă niciun rol aici; în schimb, sufletul este însoțit de îngeri la scaunul de judecată al lui Hristos, după care așteaptă judecata finală. Capitolul 7 tratează comemorarea colectivă a morților în diferite zile ale anului liturgic, inclusiv în cele două sâmbete dinainte de începutul Postului Mare, precum și sâmbăta Rusaliilor. Aceste comemorări subliniază importanța rugăciunilor pentru morți în Biserica Bizantină, pe baza credinței că acestea pot ajuta la alinarea suferințelor sau la dobândirea unui „răspuns bun” în fața judecății viitoare a sufletelor omenești. În capitolul 8, autorul apelează în cele din urmă la două slujbe deosebite, una ce se săvârșește la patul de moarte, cunoscută sub numele de „Rânduiala la despărțirea sufletului de trup”, și alta ce se săvârșește după moarte, și anume „Slujba ungerii funerare”. În cuprinsul acestor două servicii religioase, accentul cade pe rugăciunea de mijlocire (a Maicii Domnului, a sfinților, a comunității).

Aspectul dublu al acestei cărți demonstrează o teză importantă referitoare la principalele divergențe cu privire la ideile bizantine despre moarte și viața de apoi. Marinis susține că sursele narrative, precum hagiografia sau apocalipsele și apocrifele, oferă relatări mai detaliate - și adesea colorate - despre trecerea sufletului de la viața pământească la o stare de răsplată sau de pedeapsă înainte de ziua judecății finale, deoarece au un scop didactic. Textele liturgice, pe de altă parte, îndeplinesc o funcție diferită. Ele sunt menite să mângâie pe cei vii și să ajute pe cei adormiți; astfel, atât rugăciunile, cât și imnurile care apar în slujbele cu caracter funerar subliniază așezarea sufletului „într-un loc de odihnă”.

Marinis deconstruiește astfel o percepție comună conform căreia cele două abordări reflectă o înțelegere oficială (a elitei),

versus o înțelegere „populară” a morții și a vieții de apoi. Autorul nu neglijează și nici nu minimalizează contradicțiile care apar chiar în cadrul celor două categorii. Lipsa sistematizării în ceea ce privește acest material, chiar și după eforturile enciclopedice din secolul al X-lea și sinteza Sfântului Marcu al Efesului în veacul al XV-lea, persistă până în prezent în Bisericile Ortodoxe Răsăritene. Aceasta reflectă nu numai un consens aferent că moartea și viața de apoi rămân taine, ci și dorința de a accepta o varietate de narațiuni despre călătoria sufletului după moarte și starea lui înainte de Judecata de Apoi.

Această carte reprezintă un model de erudiție echilibrată care se bazează pe o împletire pricepută a dovezilor istorice, literare, teologice, liturgice și a celor ce aparțin istoriei artei. Ea prezintă cititorilor texte și imagini bizantine importante care merită o recunoaștere mai largă decât au primit până acum. De asemenea, este un model excelent pentru studiul interdisciplinar, ce prezintă cu succes avantajul – și chiar necesitatea – căutării sensului teologic într-o varietate de surse vizuale și textuale. Diversitatea în unitate și unitate în diversitate pare să fie fondul pe care se transmite învățătura Bisericii cu privire la starea sufletului după moarte, un fond care devine tot mai puțin vizibil din pricina detaliilor și ornamentelor.

Drd. Petru Cernat

*Facultatea de Teologie Ortodoxă „Dumitru Stăniloae”,
Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași*